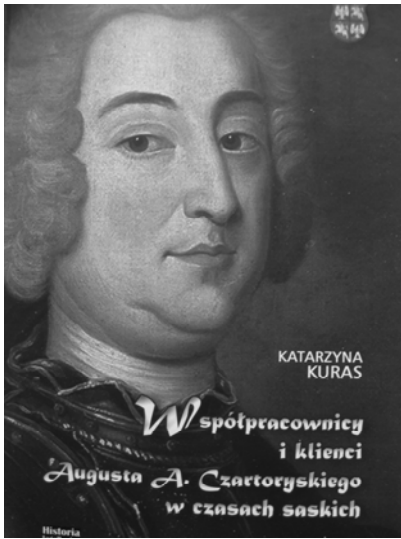

Kuras Katarzyna. Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – 365 s.

У Речі Посполитій, як і в інших центрально-європейських країнах XVIII ст., інтереси обивателя-шляхтича займали центральне місце в ієрархії світських цінностей. Це особливо помітно у порівнянні з сусідніми Російською імперією та Пруським королівством, де за населенням передусім закріплювалися функції працювати на збройні сили та інституції, які їх обслуговували. Водночас у XVIII ст. на території Центральної та Східної Європи посилюються саме мілітарні й бюрократизовані держави, які починають домінувати в регіоні. Більше того, їх політичні успіхи призвели до утвердження відповідних цінностей в інтелектуальній площині, що, зокрема, позначилося на подальшому розвитку історіографії. Пред-

ставники більшості історіографічних течій, напрямів та шкіл представляли суспільства, засновані на принципі примату свободи представників нобілітету, як такі, що приречені на «поділи», «присмерки» та «ліквідацію» й нездатні до будь-яких модернізаційних змін. Саме з цієї причини польська історіографія донедавна практично ігнорувала саський період, оповитий темрявою сорому.

Однак в Речі Посполитої за королів з династії Сасів, де до «чотирилітнього сейму» (1789–1792) практично не відбулося жодних радикальних модернізаційних реформ, економічна ситуація та суспільна атмосфера загалом не відрізнялися на гірше від сусідніх країн, уряди яких проводили «радикальну» модернізацію (реформи Петра I та Катерини II, мілітаризація суспільства за Фрідріха II). У Речі Посполитій у середовищі інтелектуальної й політичної еліти (і навіть на рівні деяких державних інституцій) відбувалися поступові зміни, які є надзвичайно важливими для цілісного розуміння істориками тієї «співдружності», спадок якої належить багатьом модерним націям Центральної та Східної Європи. Саме тому книга Катажини Курас, яка присвячена дослідженню впливової соціальної (і, відповідно, політичної та економічної) групи, яку очолював блискучий політик Речі Посполитої XVIII ст. князь і руський воєвода Август Александр Чарторийський (1697–1782), надзвичайно цінна. Вона «олюднює»

минуле Речі Посполитої, через конкретні історичні постаті демонструючи традиційний спосіб життя й прагнення змін, а також усю сукупність проблем того часу. І хоча в польській історіографії рід Чарторійських не обійдений увагою, практично поза увагою дослідників залишився інтелектуальний салон Ізабелі з Морштинів та двори її синів – Міхала Фридерика та Августа Александра¹.

Монографія присвячена всебічному дослідженню соціальної групи, яка співпрацювала з князем (соратників, друзів та клієнтів), її стратифікації та функціонування, форм активності, зокрема, клієнтели на сеймах, сеймиках та Коронному трибуналі. Сходження молодого Чарторійського на політичний Олімп розпочалося (завдяки вдалому одруженню) за королівства Августа II, коли магнатські угруповання ще не цілком окреслилися та поляризувалися, що відбудеться лише в 30-х роках. Саме на цей час припадає складання рівноваги між «факцією» Потоцьких та прокоролівськими групами, а також пошуки свого місця Фамілією, ключовою фігурою якої й став головний герой книжки Катажини Курас.

Праця складається з 5-ти розділів. У першому – «Патрон та двір» – розглядається політична кар'єра Августа Александра Чарторійського, складання його «двору» та формування політичної концепції, в межах якої князь будуватиме свою діяльність. Всебічний аналіз авторкою оточення князя дав можливість простежити складну палітру поглядів цього середовища на необхідність змін у Речі Посполитій. На 1730–1760-ті роки більшість освічених представників магнатських груп та шляхти розуміли потребу модернізації країни, але це розуміння важко узгоджувалося з традиційними цінностями – збереженням «старого» права, відмовою від утримання великого війська коштом «бідної» Речі Посполитої, вірою у заступництво Бога, що породжувало нехіль до будь-яких змін. Великою проблемою для Чарторійського з його західноєвропейською освітою було переконати своє середовище у необхідності реформ та утвердженні нових цінностей, що поєднувалося з критикою традиційних ідеалів².

У наступному розділі «Матеріальні підстави патронату» проаналізовано середовище управлінців маєтку князя, для яких поняття «людина почтива» все ще залишалася визначальною характеристикою³. Катажина Курас детально проаналізувала структуру господарства Чарторійського та людей, що його обслуговували, не оминувши й таких груп, як садівники, конюхи чи архівісти маєтків⁴. Щоправда, в цьому розділі суттєво бракує мапи нерухомості, що набувалася князівською родиною. Також розділ лише виграв би, якби дослідниця звела прибутки, доходи та видатки Августа Чарторійського в єдину таблицю, що наочно продемонструвало б його фінансове зростання.

---

¹ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego w czasach saskich. – Kraków: Towarzystwo Wydawnicze «Historia Jagellonica», 2010. – S. 10.

² *Скиннер К.* Свобода до либерализма / Пер. с англ. А. Магуна. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2006. – С. 57–60; *Kurek J.* U schyłku panowania Augusta II Sasa. – Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003. – S. 47; *Lojek J.* Geneza polityczna Ustawy Rządowej // Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. – Lublin, 1981. – S. 14.

³ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego ... – S. 54.

⁴ *Ibid.* – S. 57.

У третьому розділі «В колі патронату та клієнти» авторка зупиняється на проблемі патронально-клієнтарної системи, аналізує її моделі, розроблені в польській історіографії Антонієм Мончаком, Генриком Віснером, Уршулою Августиняк та іншими, зупиняється на сильних сторонах теоретичних напрацювань та складнощах дослідження цієї проблеми і, врешті, пропонує свої методологічні підходи до вивчення співпрацівників, друзів та клієнтів князя Августа Чарторийського.

У наступній частині книги Катажина Курас проаналізувала коло осіб, які перебували у сфері впливу князя, зокрема, дані про 424 особи було зведено у списки за таким поділом: «співпрацівники», «політичні друзі», «лідери», «діячі», «інформатори» та «політично пасивні клієнти»⁵. Всі ці групи детально проаналізовано та простежено кар'єри багатьох їх представників. Згідно з дослідженнями авторки, 17% клієнтів були «спадковими слугами», 72% – новими, а статус 11% не вдалося визначити⁶. Як зауважила дослідниця, саме стара клієнтела Сенявських (батьків дружини князя) уможливила руському воєводі політичний старт та збільшення його політичної ваги у 1730-х роках. Головним критерієм успішної вертикальної соціальної мобільності у середовищі Августа Чарторийського, за спостереженнями авторки, була вірність і лояльність патрону⁷.

Останній розділ присвячено політичній діяльності Фамілії на сеймиках різних воєводств та сеймах Речі Посполитої. Дослідниця прийшла до висновку, що найбільший вплив Август Чарторийський мав у південно-східних воєводствах, зокрема, в Руському, а клієнтела Чарторийського виразно набирала рис партії XVIII ст.⁸. Щоправда, тут бракує детальнішого опису роботи над проектами реформ на сейми у середовищі князя, зокрема, як проходило їх укладання, як обговорювалися бажані зміни та послідовність реформ, хоч і зрозуміло, що на заваді цьому міг стати брак джерел⁹.

⁵ Ibid. – S. 101.

⁶ Ibid. – S. 104.

⁷ Ibid. – S. 136.

⁸ Ibid. – S. 304.

⁹ Для прикладу, каштелян черський Казимира Рудзенського, що був пов'язаний з Чарторийськими, уклав проект про модернізацію польської армії (1736). Тож вкрай цікаве питання, як такий та подібні проекти виникали, як обговорювалися та модифікувалися: Див.: *Wyszomirska M. Między obroną wolności a naprawą państwa. Rzeczpospolita jako przedmiot polemik politycznych w dobie panowania Augusta III (1734–1763).* – Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. – S. 129. Чи інший цікавий аспект – обговорення в середовищі Августа Чарторийського боротьби проти концепцій з ворожих таборів. Для прикладу, 21 лютого 1742 р. Андрій Залуський у листі до Міхала Чарторийського писав, що спочатку необхідно забезпечити краю порядок та добробут, а потім проводити військову реформу, що було одним з виразів концепції бідності країни. Див.: *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie* (далі – AGAD). – *Księgi Spraw Publicznych (Kancelarskie)*. – ks. 4. – S. 394. Підканцлер Міхал Антоній Сапега у листі (1755) писав, що вольність шляхетська під загрозою передусім від зменшення любові до вітчизни, а до впливу сильних сусідів поставився як до неважливого чинника. Див.: AGAD. – *Archiwum Radziwiłłów*. dz. II. – ks. 46. – k. 1012–1014; Для автора твору «*Opisanie krótkie niektórych interesów wewnętrznych Najjaśniejszej Rzeczypospolitej Polskiej w roku 1762*» важливою причиною неефективності сеймів стало порушення існуючих прав, які творили вольність, охороняли й гарантували кордони держави, що яскраво презентує

У 1743–1752 роках Фамілія займала прокоролівську позицію та разом з дрезденським осередком намагалася реалізувати проекти реформ. Зокрема, сейми 1744–1746 років стали першою спробою «направи» Речі Посполитої через утворення системи міністерств, яку ініціював двір¹⁰. Як зазначила Моніка Вишомірська, за листами, що циркулювали в цей час у середовищі Фамілії, можна простежити складання політичної концепції, в рамках якої передбачалася ліквідація «*liberum veto*»¹¹. Це було надзвичайно актуально для парламентської діяльності у Речі Посполитій, оскільки лише один з 15-ти сеймів (за винятком коронаційного), які були проведені за Августа III, прийняв конституцію¹².

З 1752 року Фамілія перейшла на опозиційні позиції щодо дрезденського двору, хоч гостре протистояння загалом не помітне. Незважаючи на те, що Чарторийські виступали за введення принципу прийняття рішень більшістю голосів, за регулярне скликання сейму та визнання повіту як виборчого округу, у 1750-х та 1760-х роках у політичному житті Речі Посполитої вони відігравали швидше деструктивну роль. Дослідниця доводить, що передовсім Фамілії йшлося про домінування на політичній карті, а лише потому важили проекти реформ. Так, у 1760 р. особи з клану Чарторийського склали найбільшу групу послів на сейм (17), але це ніяк не позначилося на результативності їхньої діяльності. Також важливо, що корупція на той час у Речі Посполитій (в усіх магнатських угрупованнях) була природною складовою суспільного життя і в ній бачили швидше ефективний метод боротьби, ніж негативний елемент співжиття¹³.

Як відзначив Станіслав Рошак, навіть після поділів Речі Посполитої у поняття «патріот» у «*Słowniku języka polskiego*» (1807–1814) означало громадянина, який переймався як справами своєї країни, так і проблемами власного майна¹⁴. Політична система Речі Посполитої, що базувалася на виключних правах обивателя-шляхтича (і, відповідно, магнатських інтересах), зазнала поразки. Однак у подальшій історії примат права обивателя-громадянина (не лише шляхтича) став наріжним каменем політичного життя Північної Америки та Західної Європи, а згодом поширився в інших регіонах й став панівним у світі. Тому в дослідженні демократичних інституцій та їх функціонування слід брати до уваги історію Речі Посполитої як важливий досвід.

Бракує також вагомих узагальнюючих висновків до цього поважного монографічного дослідження, які натомість займають лише чотири з половиною сторінки та стосуються переважно останнього розділу. Адже до обігу введено великий масив джерел: з близько 2 тис. посилань (книга належить до лідерів у

популярність моральної концепції права Речі Посполитої. Див.: *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 219.

¹⁰ *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 55.

¹¹ *Ibid.* – S. 155.

¹² *Ibid.* – S. 55.

¹³ *Kuras K.* Współpracownicy i klienci Augusta A. Czartoryskiego... – S. 153, 267; *Wyszomirska M.* Między obroną wolności a naprawą państwa... – S. 224.

¹⁴ *Roszak S.* Forms of patriotism in the Early Modern Polish-Lithuanian Commonwealth // Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe. Studies in the History of Political Thought / Ed. by B. Trencsényi, M. Zászkaliczky. – Leiden: Brill, 2010. – P. 460.

польській історіографії за їх кількістю) більше половини становлять архівні. Катажина Курас у своїй роботі висловлює багато цікавих, свіжих для польської історіографії думок, тож підсумкові міркування, висловлені у формі певної концепції, лише прикрасили б монографію.

Попри окремі прорахунки, монографія Катажини Курас є надзвичайно цінною для розуміння політичних подій у Речі Посполитій 1730–1760-х років. Зосередженість на дослідженні життєвих стратегій конкретних людей з оточення Августа Чарторийського, пов'язаних різними стосунками, та спроба увільнити інтерпретацію їхніх дій від тяжіння історіографічних стереотипів робить появу цієї книги непересічною подією не тільки в сучасній польській історіографії, але і в рамках міждисциплінарних студій над ранньомодерною проблематикою Центрально-Східної Європи.

Василь Кононенко